

Povijest noći: noćne navike ljudi u predindustrijskom društvu

Oroz, Vinko

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:669083>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Dvopredmetni diplomski studij Mađarskog jezika i književnosti i Povijesti

Vinko Oroz

**Povijest noći: noćne navike ljudi u predindustrijskom
društvu**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

Osijek, 2021.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Dvopredmetni diplomski studij Mađarskog jezika i književnosti i Povijesti

Vinko Oroz

**Povijest noći: noćurnalne navike ljudi u predindustrijskom
društvu**

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska ranonovovjekovna povijest

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

Osijek, 2021.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 17. 9. 2021.

Vinko Oroz, 0122221510(2427)

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

U ovom diplomskom radu pokušava se objasniti fenomen noći u predindustrijskom društvu, odnosno ljudsku percepciju i doživljaj noći prije pojave kapitalizma i ulične rasvjete, koja je promijenila bioritam čovjeka karakterističan za njega dugi niz godina. Sama tema se svrstava pod kulturnu povijest, te se stoga u prvom dijelu rada pažnja posvećuje samoj kulturnoj povijesti kao promjeni u percepciji povijesti i zapisivanju historiografije s kraja 19. i početka 20. stoljeća, odnosno govori se o njezinim utemeljiteljima, počecima i razvoju kroz povijest. U tu problematiku spadaju različiti pristupi kulturnoj povijesti od strane različitih znanstvenih područja (kulturna antropologija, povijesna antropologija, socijalna povijest kulture itd.) Glavni dio rada govori o noćnim navikama ljudi u predindustrijskom društvu. U sintagmi je jako važan vremenski period jer se ustanovilo kako su ljudi prakticirali totalno drugačiji način spavanja prije početka razvoja kapitalizma. Posebice se pri tome misli na bifazično spavanje, odnosno spavanje u dva intervala, između kojih je period budnosti, u kojem su se radile određene aktivnosti. Noć je specifično razdoblje dana kojem je posvećena kulturna i socijalna analiza različitih društvenih skupina koje na sebi svojstven način imaju predodžbu o njoj: samim time za nju su rezervirane posebne radnje i navike kojima se posvećuje pažnja u glavnom dijelu rada, a neke od njih su čitanje, pisanje, kriminalne radnje, prostitucija, zabava, agrarni radovi itd. S obzirom na to da se radi o noći, odnosno cikličnom svakodnevnom događaju, ovaj rad govori također i o povijesti svakodnevice. Na kraju, fenomen bifazičnog spavanja je objašnjen i s aspekta psihologije. Ovaj rad pokušava objasniti sve spomenute perspektive: povijesnu, socijalnu, psihološku i kulturnu te smjestiti povijest noći u parametre navedenih znanstvenih područja.

Ključne riječi: povijest svakodnevice, povijest noći, bifazično spavanje, predindustrijsko društvo

Sadržaj

1. Uvod.....	6.
2. Kulturna povijest.....	8.
2.1. Začetnici.....	8.
2.2. Francuska škola <i>Annales</i>	9.
2.3. Nova kulturna povijest, mikropovijest, <i>Alltagsgeschichte</i>	9.
2.4. Problematika kulturne povijesti.....	10.
3. Recepcija noći.....	11.
3.1. Recepcija tame i noći u društvima.....	11.
3.2. Recepcija tame i noći u književnosti i teološkim zapisima.....	13.
4. Noćni sati i navike.....	16.
4.1. Bifazično spavanje	16.
4.2. Noćne aktivnosti unutar doma.....	16.
5. Noktunarlno carstvo.....	22.
5.1. Lopovi, zločini, razbojstva.....	22.
5.2. Ograničenja, noćne straže, sukobi.....	25.
5.3. Zabava, noćni šetači, aristokracija.....	27.
5.4. Marginalizirane skupine.....	30.
6. Zaključak.....	32.
7. Popis literature.....	36.

1. Uvod

Povijest kao slijed velikih događaja, velikih ljudi i bitnih datuma može se pratiti do 18. stoljeća i Francuske revolucije, kada ljudi shvaćaju kako se povijesni događaji, vladari i njihove odluke u ovom znanstvenom polju ne moraju uzimati kao nešto totalno predodređeno,¹ nešto što određuje bog. Iako su neki predstavnici historizma zamjerali 18. stoljeću njegovu „nepovijesnost“ u kontekstu spomenutog pojma, tek kasniji povjesničari, poput Williama Diltheya, prepoznaju njihovu bitnost i odličnost i odnose se sa zahvalnošću prema njihovom preokretu perspektive kojom se povijest promatra. Među te bitne „prekretničare“ ubrajaju se Voltaire, David Hume i Edward Gibbon, koji su donijeli nove, za to vrijeme revolucionarne ideje i metode, stavljajući naglasak na razvoj i progres ljudskoga roda, te su dokinuli „nadsvjetočnu doktrinu“ koja je upravljala događajima i ljudskim habitusom, te su razvili teoriju komparatistike. Umjesto te, nadsvjetočne doktrine, racionalnim razmišljanjem su povijesna događanja odredili kao činove koji imaju svoje uzroke i posljedice, osnovane na nekom interesu ili na odluci individue, odnosno čovjeka.² Samim time, naglasak na političkoj povijesti je počeo lagano blijedjeti i njezinu ulogu je, kao predmet promatranja, preuzeo čovjek, odnosno njegova okolina, tj. *habitus*,³ njegova uloga u makropovijesnim procesima i sve one misaone operacije koje su se mogle dogoditi unutar jedne persone tijekom jedne vremenske epohe. No, kao što je već rečeno, trebalo je proći neko vrijeme kako bi se ta „transformacija“ perspektive ukorijenila kod znanstvenika. Slično kao kod reformacije i protureformacije, tako se i na ovu akciju dogodila reakcija u vidu romantizma, koji je podržavao historizam kao kontratežu prosvjetiteljskim idejama, koje su viđene kao suviše revolucionarne, no ipak povijesno plodne.⁴ Tijekom romantizma, odnosno dugog 19. stoljeća i procesa stvaranja nacija, malo ili ništa ovih strujanja je doživjelo svoju povijesnu obradu, što se može pripisati naporu vrha društvene piramide u borbi za izgradnju modernog društva, tzv. *Kulturkampf*, gdje su čak i neke druge, društveno prihvaćenije stvari bile stavljene izvan okvira „prihvatljivog“ kao što je primjerice Katolička crkva u

¹ Najslikovitiji primjer figurativnog shvaćanja predodređenosti jest npr. kult careva u Rimskom Carstvu (Bizantu) gdje su carevi u ikonografiji uvijek prikazivani s aureolom; time se htio postići dojam kod ljudi, subjekata nad kojim se vlada, kako je ta osoba poslana od samog Boga i da se poredak kao takav nema što preispitivati ili mijenjati.

² Predrag, Krstić, „Povijest versus historizam: slučaj prosvjetiteljstva“, *Filozofska istraživanja* 34, br. 4., 2014., str. 620.

³ Pojam *habitus* ima različita značenja u znanostima (filozofija, sociologija kulture, biologija), no ovdje će se definirati kao „skup stečenih dispozicija mišljenja, ponašanja, ukusa“ (za više pogledati „*Outline of a Theory of Practice*“, P. Bourdieu, (Cambridge, Cambridge University Press, 1972.).

⁴ Predrag, Krstić, „Povijest versus historizam: slučaj prosvjetiteljstva“, str. 620.

Njemačkoj.⁵ Stoga nije čudno što su revolucionarne ideje prosvjetiteljstva ostavljene po strani, do nekog pogodnijeg trenutka. U ovoj epohi došlo je i do filozofskog shvaćanja kulture (Johann Wolfgang von Goethe, Alexander von Humboldt, Johann Gottfried Herder),⁶ njezine neodvojive povezanosti s modernim društvom, društvom u kojem su ublažene ideje prosvjetiteljstva prihvaćene kroz historizam. Samim time, čovjek je shvaćen kao povijesno biće s određenom kulturom koje sudjeluje u povijesnom procesu unutar kojeg su određeni tipični obrasci ponašanja, mišljenja i stvaranja prema tipu kulture koja mu je određena i/ili kojoj pripada. Koncem 19. stoljeća dolazi do prvih kritika historizma,⁷ pri čemu se javljaju i prva djela koja se mogu definirati kao kulturna povijest ili promatranje određene kulture u tipičnoj vremenskoj epohi. Ironično, građa ili izvor informacija i literature ovakve vrste promatranja noći se može pratiti samo do pojave prosvjetiteljstva, i neko vrijeme nakon toga, prije pojave ulične rasvjete, kada prosvjetiteljstvo i pojava kapitalizma mijenjaju noćne navike ljudi i bifazično spavanje postaje monofazično, odnosno nestaje vremenski interval usred noći tijekom kojeg su ljudi bili budni i odrađivali dio svakidašnjih obaveza. Jednako tako, pojavom ulične rasvjete nestaje i jedno cijelo noćno društvo sa svojom hijerarhijom koje pod svjetlom uličnih lampi nestaje, odnosno svjetlo razbija ono što je mrak omogućavao. Dakle, u periodu kada se stvaraju temelji za ovakvu vrstu obrade historijskog materijala, taj sam materijal iščezava. Percepcija o ljudima u predindustrijskome društvu je kod ljudi današnjice doživljena kao vrijeme mraka, vrijeme kada se preko noći socijalni, kulturni, ekonomski život paralizira. Dapače, o vremenu prije industrijske revolucije, napose srednjem vijeku, se često razglaba u kontekstu „mračnog doba“ s par svjetlih točaka kao što su humanizam i renesansa no ipak nedovoljno da bi imalo popravile perspektivu na pozitivniji prizvuk. Stoga se može zaključiti kako o razdoblju noći kao vremenskom intervalu tijekom dana, ljudi danas imaju vrlo malo informacija i saznanja, a koje i imaju nisu baš nešto plodne za znanstveno promatranje i/ili analizu. Stoga sama predodžba prije ovog rada jest da su pojedini ljudi na pojedinim mjestima povremeno radili preko noći neke omanje radnje. Kada se kaže omanje misli se na izdvojene slučajeve a ne kao pravilo koje se konstantno pojavljivalo u razdoblju noći.

⁵ Peter, Burke *What is cultural history?*, (Cambridge, Polity,2008.), str. 6.

⁶ Nikolina, Sarić, Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti, *Pro tempore: časopis studenata povijesti*, 6, 2009., str. 18.

⁷ Sarić, „Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti“, str. 19.

2. Kulturna povijest

2.1. Začetnici

Kao što je već rečeno, prvim kritikama njemačkog historizma koncem 19. stoljeća stvaraju se preduvjeti za objavljivanje prvih djela kulturne povijesti. Dakako, kulturna povijest nije vezana specifično uz Njemačku, budući da su postojala i slična djela u Francuskoj i Engleskoj, no ondje je kulturna povijest bila striktno vezana uz političku građu zbog već izgrađenih nacionalnih identiteta, dok je u Njemačkoj zbog procesa izgradnje nacije koji se tek dovršavao kulturna povijest ili *Kulturgeschichte* pisana s manjim utjecajem politike.⁸ Osim toga, Jakob Burckhardt, kao i drugi autori (Wilhelm Wachsmuth, Gustav Friedrich Klemm, Wilhelm Ludwig Geiger) u svojim djelima traže nekakav tip univerzalnosti po kojem bi mogli promatrati kulture u kontekstu povijesti; u potrazi su za sistemom tipičnosti prema kojim bi mogli svrstavati kulture, uspoređivati ih i odrediti sličnosti i/ili razlike. Isto tako, Jakob je u potrazi za kulturom koju smatra nadređenim pojmom državi i politici, posebice traga za europskim kulturnim identitetom, kako bi je sačuvao od uništenja od strane nadirućega kapitalističkog društva.⁹ Osim njemačkih autora s Jakobom Burckhardtom na čelu, javio se i dvojac iz Nizozemske, Johan Huizinga i Robert Fruin, koji kao i Burckhardt pišu pod utjecajem Leopolda von Rankea i kritički prema režimu u kojem žive. Važna za spomenuti jesu dva djela iz ovog razdoblja: *Jesen srednjega vijeka* Johana Huizinge te *Kultura renesanse u Italiji* Jakoba Burckhardta. Doduše, način njihovog pisanja ne odskaače toliko od makropovijesnih djela kakva su i pisana do sada, odnosno ne pišu toliko suprotno od predstavnika historizma, ali stavka u kojoj se razlikuju jest ta što pišu o visokoj kulturi.¹⁰ Krajem 19. stoljeća, točnije u vremenu od 1891. do 1896. godine došlo je do spora između pristaša historizma i zastupnika društvenih kretanja, spora o metodologiji - tzv. *Methodenstreit*, elementu koji je nedostajao začetnicima kulturne povijesti, budući da nisu imali točno određene metode i/ili standarde po kojima su radili. To su stvari koje je Karl Lamprecht pokušao istražiti i pronaći, no uspio je samo pomoću sociologije i njezinih termina objasniti društvena kretanja i kulturni razvoj te je podbacio u pripisivanju tih zakonitosti povijesnoj znanosti. Zbog toga je kulturna povijest opet pala u drugi plan i pozornica znanosti je prepuštena sociolozima i sociologiji.¹¹ Zanimljivo je za spomenuti kako su prethodno dva

⁸ Sarić, „Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti“, str. 19.

⁹ Sarić, str. 19.

¹⁰ Sarić, str. 19.

¹¹ Sarić, str. 20.

spomenuta autora, Burckhardt i Huizinga, bili amaterski umjetnici, odnosno htjeli su umjetnost povezati s vremenom u kojem su umjetnici stvarali, odnosno povezati više znanosti na povijesni način. Dakle, na neki način su smatrali kako se kultura vremena ili *Zeitgeist* može protumačiti kroz umjetnička djela.¹² Za kraj treba spomenuti sociologa Maxa Webera kao jednog od najvećih doprinositelja kulturnoj povijesti izvan povijesne znanosti, sa svojim djelom *Protestantska etika i duh kapitalizma*.¹³

2.2. Francuska škola *Annales*

Nakon 30-ak godina, rad već spomenutog njemačkog povjesničara kulture, ili barem povjesničara kulture u pokušaju,¹⁴ Karla Lamprechta je zasigurno motivirao Marca Blocha i Luciena Febvrea koji su oko časopisa *Annales d'histoire économique et sociale* napravili strujanje u historiografiji koje se povezuje s kulturnom poviješću, a razlikuje se u tome što su predstavnici te škole uzimali pojmove „civilizacija“, „kolektivni mentalitet“ i „socijalni imaginarij“ umjesto pojma „kultura“. Febvre i Bloch su kao predstavnici prve generacije škole *Annales* uzimali u fokus povijest mentaliteta, tj. „kolektivne reprezentacije“, kako ih literatura navodi. Drugu generaciju predvodi Fernand Braudel, a ona umjesto povijesti mentaliteta za misao vodilju pisanja uzima materijalnu kulturu, napose novčanu i ekonomsku prirodu ljudskih kultura, stavku koja se javlja kod gotovo svih kultura. Od treće generacije se izdvajaju Jacques Le Goff i Emmanuel Le Roy Ladurie, koji se, kritizirajući Braudela i njegovu „totalnu povijest“, vraćaju ka historiji mentaliteta u nešto izmijenjenom obliku, u obliku „socijalnih imaginarija“.¹⁵

2.3. Nova kulturna povijest, *Alltagsgeschichte*, mikropovijest

Poslije generacija škole *Annales*, kulturna povijest počinje poprimati elemente antropologije. Prvenstveno u SAD-u, Velikoj Britaniji i Francuskoj taj spoj daje termin „povijesna antropologija“ kao naziv za znanstvenu poddisciplinu koja može opisati strujanja među kulturnim povjesničarima toga doba. Prvenstveno u SAD-u, to strujanje dobiva ime „nova kulturna povijest“ koja okuplja povjesničare, povjesničare umjetnosti i povjesničare znanosti. U Francuskoj se ovo strujanje dugo vremena borilo s ostavštinom škole *Annales* pa je termin

¹² Burke, *What is cultural history?*, str. 7.

¹³ Burke, str. 10.

¹⁴ Ovdje se ne omalovažava rad i životno djelo njemačkog povjesničara Karla Lamprechta, nego je sintagma upotrijebljena isključivo zbog kritika koje je primio od strane njemačke Akademije znanosti. Također, doživio je i odbacivanje od strane drugih povjesničara (poklonika historizma) koji su mu zamjerali odsustvo metodoloških pristupa i njegovo nepriznavanje političkih ideologija i trendova kroz povijest.

¹⁵ Burke, *What is cultural history?*, str. 4.

„kulturalna povijest“ zamjenjivao „povijest mentaliteta“ s puno napora. U Njemačkoj i Nizozemskoj su na baštini Burckhardta i Huizinge prihvatili ovo strujanje kao „povijest svakodnevice“ ili *Alltagsgeschichte*.¹⁶ Mikropovijest nastaje tijekom 1970-ih u Italiji, nakon spomenutog susreta kulturne povijesti s antropologijom, gdje se navode tri najpoznatija autora: Edoardo Grendi, Giovanni Levi i Carlo Ginzburg. Mikropovijest također želi prekinuti narativ o uspjehu Zapada na temeljima Grčke, Rima, preko kršćanstva i renesanse do prosvjetiteljstva i industrijske revolucije, odnosno želi naglasiti kako su u tom razvoju sudjelovale i kulture i društvene grupe koje nisu bile dio navedenih pokreta i/ili civilizacija.¹⁷

2.4. Problematika kulturne povijesti

Problematika vezana uz kulturnu povijest, prvenstveno za pionire ove grupacije unutar povijesti jest ta što su kapitalna djela Burckhardta i Huizinge pisana na temelju istih izvora; za gotovo cijelu knjigu *Kultura renesanse u Italiji* korišteni su jedni te isti izvori informacija; štoviše, pošto se radi o vremenima ljudske povijesti gdje su izvori bili pristrani narativu svoga doba (antička Grčka i renesansna Italija), izvori znaju davati informacije iz samo jedne perspektive, pa čak i davati totalno krive informacije u vezi s nekim stvarima.¹⁸ Stoga, kulturni povjesničari moraju istovremeno biti kritičari izvora i njegovih pristranosti, biti spremni na analizu sadržaja, metoda kojima se analiziraju autorove reference i pomoću njih konstruiraju pristranosti i/ili slabosti autora.¹⁹ Također, kritike od strane marksista su također prisutne; oni zamjeraju što su kulturni povjesničari kulturu „odijelili“ od bilo kakvog društvenog ili ekonomskog elementa. Isto tako, autori kulturne povijesti ponekad su zanemarivali kulturne razlike i sukobe koji su se događali. Drugim riječima, zamjera im se njihovo pretjerano isticanje kulturne homogenosti.²⁰ Još jedna vrsta problema se javlja kod nove kulturne povijesti u SAD-u i Velikoj Britaniji, gdje se istovremeno za jedan pokret javljaju dva različita imena: u SAD-u se jasno govori o (novoj) kulturnoj povijesti, dok Britanci povijest poistovjećuju s kulturom te se za ovo znanstveno polje upotrebljava termin „kulturni studiji“.

¹⁶ Burke *What is cultural history?*, str. 33.

¹⁷ Burke, str. 45.

¹⁸ Burke, str. 20.

¹⁹ Burke, str. 22.

²⁰ Burke, str. 22.

3. Recepcija noći

Prije nego što se detaljnije opišu navike, kretanja i akcije ljudi tijekom razdoblja mraka, potrebno je objasniti ljudsku recepciju noći. Ona se, dakako, razlikovala od društva do društva, od razdoblja do razdoblja, a katkada je u istom društvu (npr. srednjoeuropskom) u isto vrijeme imala različite recepcije kod pojedinih slojeva društva.

3.1. Recepcija tame i noći u društvima

U staroengleskom jeziku, samim time i u anglo-saksonskom društvu ranosrednjovjekovne Engleske, riječ *deorc* (od koje nastaje riječ *darkness*)²¹ označava doslovni fizički entitet tame, nešto što je nastalo usred odsustva svjetlosti, nekakvu vrstu metafizičke prisutnosti nečega što nije svjetlo (Bog).²² Tome u prilog govori zapis kako su ljudi znali koristiti izraze „pokriven“ ili „preuzet“ kada bi ih zatekla noć dok su se kretali, implicirajući postojanje tog mračnog entiteta: „Noć nas je preuzela i učinila ostatak putovanja opasnim“. Osim toga, spominju se i izrazi kao „zatvaranje“, što bi označavalo ograđivanje od tog entiteta, udaljavanje na sigurnu poziciju kako entitet ne bi ugrozio živote. „Došao sam doma prije zatvaranja. Neka bude hvaljen Bog“, riječi su puritanca Samuela Seawalla.²³ Suprotno tome, francuski jezik koristi riječ *obscurité*²⁴ što se doslovno prevodi kao odsutnost svjetlosti, dakle nema nikakve indikacije o postojanosti nečega „zlog“ ili manifestacije nekakvog entiteta suprotnog Bogu.²⁵ Njemački koristi riječ *Dunkel* koja se shvaća više figurativno određenje, iz razloga što se može koristiti na više načina: *Dunkel der Nacht*²⁶ se referira na „potamnjenje“ noći ili njezinu noćurnalizaciju.²⁷ Isto tako, spominju se i termini *Dunkel der Seele*,²⁸ koji bi označavao emocionalnu rastresenost i zatvorenost psihičkog stanja jedne osobe, te *in Dunkel gehüllt*²⁹ koji označava misteriju kojom je čovjek ili neki predmet „obavijen“. Na istoku planeta, u Aziji, konkretnije Indiji i Japanu, tama je imala socijalno i umjetničko značenje više nego jezično. Ime države Japan na japanskom jeziku znači „podrijetlo sunca“, što se može poistovjetiti sa simbolikom koju ima japanska zastava i kolokvijalni izraz „zemlja izlazećeg sunca“, dakle svakako pozitivno afirmirajuće preneseno značenje u jeziku i umjetnosti koje se

²¹ Eng. „tama“.

²² Nina, Edwards, *Darkness: A cultural history*, (London, Reaktion Books, 2018.), str. 6.

²³ Roger, A. Ekirch *At Day's Close: Night in Times Past*, (London, W.W: Norton & Company, 2006.) str 91.

²⁴ Fr. „tama“

²⁵ Edwards, *Darkness: A cultural history*, str. 6.

²⁶ Njem. „Mrak noći“, sugerira se tamu.

²⁷ O ovome terminu će biti više riječi na sljedećim stranicama.

²⁸ Njem. „tama duše“.

²⁹ Njem. „u tamu umotan“.

očituje na zastavi. Isto tako, karakteristično je za umjetnički izražaj razdoblja Meiji,³⁰ čiji su umjetnički predmeti prodavani svugdje po svijetu, da se oslikavalo ljudsko lice bijelom bojom, bojom svjetlosti i da se prikazivalo Japance kao predstavnike naroda sunca. Zapadnije, u Indiji, opreka svjetlost - tama imala je socijalno segregacijski/regulacijski efekt. Osobe svjetlije boje kože su povezivani s višim kastama i dozvoljeno im je vjenčati se međusobno, dok je pripadnicima tamnije kože određena niža kasta i isključivo zabranjeno – ili je u najmanju ruku otežano - vjenčati se pripadnicima svjetlije puti. Osim toga, tamna boja se u hinduističkoj religiji pripisuje bogovima Kali i Tari, koji predstavljaju smrt.³¹ Treba spomenuti kako su u 17. stoljeću tama i mrak igrali krucijalnu ulogu prilikom uspostavljanja svjetovne vlasti i autoriteta. Nokturnalizacija noći je pomogla svjetovnoj vlasti uspostaviti vlast nad novom domenom: prosvijetljeni vladari su predstavljani kao svjetlost usred noći, svjetlost koja raspršuje tamu i donosi ljudima oslobođenje od nesigurnosti tame.³² Najpoznatiji u ovom trendu bio je dakako Luj XIV., kojem je dodijeljena titula *le roi soleil*³³ prilikom veličanstveno osvjetljenih baleta na dvoru u Versaillesu koji su poznati pod imenom *Ballet de la Nuit*.³⁴ Treba svakako obratiti pozornost na sintagmu upotrebljenu na ovom mjestu. Naglašena, odnosno upotrebljena je vremenska oznaka *nuit* kako bi se naglasila moć i prestiž; Luj XIV. je imao i logistiku i financije potrebne za napraviti veličanstvene spektakle u doba kada je većina ljudi bila u strahu od noći, povučena u svoje kuće dok su lopovi, noćni radnici, prostitutke, uličari i sluge bili jedino na ulicama, tzv. *nightwalkers*.³⁵ Osim dvora, predstavnika aristokracije,³⁶ luminacija noći je igrala i krucijalnu ulogu kod Katoličke crkve. Tijekom borbe s reformacijom Katolička crkva se oslanjala na noć kao svoje najveće oružje. I jedna i druga strana su htjele sebe predstaviti kao „svjetlo u tami“, no katolička strana je otišla korak dalje i organizirala veličanstvene proslave crkvenih svečanosti na otvorenom, i to pod okriljem mraka kako bi njihov prestiž i autoritet došao do izražaja. Spomenuite su svečanosti muke Isusove organizirane na Veliki petak od strane jezuita i kapucina Njemačke u 17.

³⁰ Razdoblje ukinuća samuraja, početak industrijalizacije Japana i njegovo otvaranje svijetu, razdoblje druge polovine 19. stoljeća.

³¹ Edwards, *Darkness: A cultural history*, str. 6.-8.

³² Craig Kosflosky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, (Cambridge, Cambridge University press, 2011.) str. 92.

³³ Franc. „plemstvo sunca“.

³⁴ Franc. „balet noći“.

³⁵ Eng. „noćni šetači“.

³⁶ Ovdje je spomenut samo Luj XIV., no veliki broj ostalog plemstva je također sudjelovao u ovoj nokturnalizaciji noćnih sati; nokturnalizacija noći označava proces pretvaranja noćnog mrtvila i prestanka ljudske aktivnosti u produktivne ljudske sate; nastavak dnevnih aktivnosti, rada i socijalnih kretanja bez straha od umorstva, krađe ili nasilja. Tome je najviše pridonijela ulična rasvjeta. Osim Francuske i Versaillesa napravljene su slične dvorane za luminirane predstave i u Londonu (Whitehall Banqueting House), Münchenu (Kaiser Saale), Dresdenu (Reisensaal) i drugdje. August II. od Poljske je proširio ovaj trend i na prostore današnje Poljske (Varšava).

stoljeću. U Španjolskoj su proslave Velikog tjedna također popraćene ogromnim procesijama koje su nosile iluminirane štapove te tako plijenile poglede i izazivale oduševljenje; u Italiji (Sicilija, Rim, Venecija) dokumentirane su osvjetljene katedrale i crkve na Badnju večer koje su „sijale kao da je dan“.³⁷

3.2. Recepcija tame i noći u književnosti i teološkim zapisima

Već u renesansnoj književnosti se pojavljuje nešto što se može nazvati manifestacijom stereotipa ili rasizma prema tami (crnome), gdje se Othello u istoimenoj tragediji Williama Shakespearea prikazuje kao „barbar“ nasuprot svoje supruge, Desdemone, lijepe Mlečanke koju je uspio „navesti u svoja čađava njedra“, odnosno približiti „bijelu ovcu“ svojem „crnom ovnu“. Naravno, postoji mogućnost da je Shakespeare htio prenijeti društvene vrijednosti onoga doba, a ne i svoje osobne, kroz pisanje i prikazivanje likova na ovaj način. Nasuprot crnom i nepovjerljivom Othelu se nalazi „iskreni“ i „bijeli“ Iago, koji ipak bude odgovoran za smrt Desdemone, no Othello je taj koji je optužen.³⁸ Nešto kasnije, u viktorijanskome razdoblju engleske književnosti, tamniji ljudi, čak kada se i odnosi samo na kosu i oči, povezivani su s ljudskom žudnjom, nekontroliranim seksualnim nagonom, nepovjerenjem i sličnim epitetima.³⁹ Ep *Beowulf* se u svojoj prvoj verziji odnosi na pobjedu svjetlosti nad tamom, smrću strašnog čudovišta nastaje olakšanje za sve koji su živjeli u blizini Grendela. Međutim, nešto kasnijom verzijom Johna Gardnera dolazi do obrata: Grendel je centralni lik koji je zasićen okrutnošću svijeta oko sebe i povlači se u svoju unutrašnjost i mržnju prema unutarnjem i vanjskom. Za njega svjetlost i dan predstavljaju okrutnost svijeta.⁴⁰

Kako su predindustrijski ljudi mislili o noći i tami zasigurno dobro prikazuju djela sv. Ivana od Križa i Jacoba Böhmea. U njihovim se djelima, kao i u djelima ljudi onoga razdoblja na čija djela je utjecao navedeni dvojac, provlače četiri različite percepcije noći sa svojim specifičnim stihovima: asketska, apofatička, mistična i epistemološka vizija noći.

Asketsku perspektivu noći možemo doživjeti iz djela Ignacije Lojola koji tijekom meditacije i molitve u razdoblju noćnih sati kazuje da je „apsurdno vjerovati kako je ulazak u Raj moguć bez ulaska u svoju dušu - bez upoznavanja sebe - bez reflektiranja na bijednost naše ljudske prirode“.⁴¹ Isto tako, John Donne asketski piše stihove u djelu *Himna Kristu, posljednji put*

³⁷ Ekirch, *At Day's Close: Night in Times Past*, str. 70.-71.

³⁸ Edwards, *Darkness: A cultural history*, str. 15.

³⁹ Edwards, str. 16.

⁴⁰ Edwards, str. 17.

⁴¹ Kosflosky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, str. 81.

autora u Njemačku, gdje kaže „kako bih vidio Boga, izlazim iz pogleda, kako bih pobjegao od olujnih dana, biram trajnu noć“.⁴²

Apofatička percepcija također dolazi iz stihova Johna Donne, koji piše: „Tvoja umjetnost Svjetlost i Tama su, ako mrak vidjeti ne možemo, onda je sunce mračnije od drveta“.⁴³ Apofatičkim pristupom su pisci htjeli prikazati polaritet Boga; tamu ili odsustvo Boga nisu htjeli prikazati kao negativan čin ili nešto što bi bilo djelo Sotone, već kao također jedan od činova Boga. Tama se pripisuje Bogu kao nemogućnost njegovog opisivanja; na pragu mističnosti. Put do Boga je prema njima paradoksan i kontradiktoran.⁴⁴ Claude Hopil također apofatički piše: „Duh moj diže se u veličanstvenu tamnicu, u božansku zraku mistične tame“.⁴⁵

Mističnu perspektivu najbolje prikazuje Sveti Ivan od Križa, koji doživljava oslobođenje duše tijekom trajanja noći: „...nije stoga rizik izgubiti, zbog ogromne veličine oluja, nevolja, sumnje i straha koji su prošli kroz ovu tamu, kao što je rečeno. Naprotiv, u ovoj tami se pronalazimo.“⁴⁶ Johann Arndt zapisuje o mističnoj povezanosti Boga i tame: „Kada srce miruje, kada su sva osjetila okrenuta k unutra, prema miru i prema Bogu; kada se niti jedna ovozemaljska svjetlost ne pojavljuje u razumijevanju i mudrost tijela proguta noć ili božanska tama, tada božanska zraka pokazuje sebe i svijetli u tami.“⁴⁷

Shvaćanje kontradiktornosti noći i tame te njihovih vrijednosti dovelo je i do epistemološkog shvaćanja noći. Vrijedni spomena su zapisi dvojice katoličkih svećenika 17. stoljeća (Michael Stapirius i Hermann Löher) koji su se zauzeli za prestanak progona vještica, odnosno ustali su protiv praznovjerja i dogmi Katoličke crkve. Ustrajali su na tome da sud prepozna i noć i dan, odnosno da uzmu u obzir mogućnost i krivice i oslobođenja te da trebaju „moći razlikovati i odvojiti lažno od istinitog i istinito od lažnoga“.⁴⁸ Francuski protestantski teolog Lambert Daneau je također shvatio kontradiktornost svijeta i važnost obje krajnosti te piše u svojem djelu *Physica Christiana*: „Jer Bog nije napravio sve stvari iste kvalitete, boje i veličine, niti od iste vrste i prirode. Neke je napravio manjima, neke većima, neke suhima, neke mokrima,

⁴² Kosflosky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, str. 75.-76.

⁴³ John, Donne, *Poems of John Donne*, vol. I., London, E.K. Chambers, ed. London: Lawrence & Bullen, 1896.

⁴⁴ Kosflosky *Evening's Empire: A history of the Night in Early Modern Europe*, str. 79.

⁴⁵ Kosflosky, str. 80.

⁴⁶ Kosflosky, str. 84.

⁴⁷ Kosflosky, str. 84.

⁴⁸ Kosflosky, str. 86.

neke toplima, neke hladnima, dan kako bi bio jedna stvar, a noć druga. Ipak, Bog nije napravio nikakvo zlo.“⁴⁹

⁴⁹ Kosflosky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, str. 85.-86.

4. Noćni sati i navike

4.1. Bifazično spavanje

Prije nego što se opiše bifazični san, treba se navesti kako su ljudi u predindustrijskom društvu osim podjele dana imali i temeljitu podjelu noći, pa se tako kronološkim redoslijedom spominju zalazak, zatvaranje, paljenje svijeće, vrijeme za spavanje, ponoć, mrtva noć, predzorje i zora.⁵⁰ Ovih osam dijelova noći je bitno zbog toga što će tijekom njih dolaziti do faza bifazičnog spavanja. Bifazično spavanje se može opisati kao spavanje životinja, spavanje koje su ljudi izgubili pojavom kapitalizma i pojavom umjetne prisutnosti 24-satnog svjetla. Psihijatar Thomas Wehr je svojim eksperimentom 1990-ih godina dokazao kako je ljudima urođeno, kao i svim životinjama, bifazično ili segmentirano spavanje. U eksperimentu je ljude maknuo od 16-satne prisutnosti svjetla te ih stavio u okoliš 10-satne prisutnosti svjetla, imitirajući normalnu kretnju danjeg svjetla. Subjekti eksperimenta su vrlo brzo počeli razdvajati svoj san na dva jednaka dijela s pauzom između njih, u trajanju od sat pa do četiri sata.⁵¹

Prvi san je započinjao padom mraka, već oko osam sati navečer i trajao je do sat vremena iza ponoći. Zatim bi uslijedilo stanje budnosti od nekoliko sati te bi se onda ljudi vraćali na drugi san, koji bi trajao do zore. Važno je spomenuti kako ovaj interval nije bio obavezno pravilo za intervale spavanja svih ljudi, već su se njima služili ljudi koji nisu imali potrebu biti aktivni nakon pada mraka, odnosno početka večernjih/noćnih sati. Dakle, bifazičan san je mogao uključivati i odlazak na spavanje kasnije, pa bi se stanje budnosti smanjilo ili bilo jako kratko te bi odlazak na drugo spavanje započinjalo nakon kraće pauze i potrajao bi duže od onoga klasičnog, odnosno ustajanje bi uslijedilo poslije zore. Ljudi koji su imali potrebu izlazili bi iz domova nakon prvog sna i uputili bi se na jednu od svojih rutinskih aktivnosti, dok bi ljudi zatvoreni u domovima posvetili svoje vrijeme nekoj od aktivnosti koju su mogli obavljati unutar sigurnosti svojih domova.⁵²

4.2. Navike unutar doma

Jedna od najčešćih navika zbog koje bi ljudi ustajali iz kreveta ili koju se spominje u memoarima, dnevnicima ljudi predindustrijskog društva jest noćno uriniranje. Tako liječnik

⁵⁰ U hrvatskom jeziku postoje sljedeći nazivi za razdoblja noći: suton, večer, noć, ponoć, praskozorje, zora.

⁵¹ Thomas, Wehr, *In short photoperiods, human sleep is biphasic*, (Oxford, Blackwell Scientific Publications, 1992.), str. 103.-107.

⁵² Ekirch, *At day's close: night in times past*, str. 301.

Andrew Boorde zapisuje sljedeću uputu: „...nakon ustajanja iz prvog sna pobrini se za ispuštanje vode ako je mjehur napuhan“. Svakako treba spomenuti kako je uriniranje i navike oko njih imalo i ekonomsku prirodu: imućniji ljudi su imali preteču današnje medicinske patke koja bi im služila za nesmetano obavljanje te aktivnosti. Većina ljudi bi, pak, urinirala, budući da su spavali u jednoj sobi, na mjestu ložišta u prisutnosti svih ostalih ukućana. Postoji također talijanska instrukcija iz 16. stoljeća koja govori pojedincu da se „pomokri u krevetu i [kaže] da (...) se uznojio“, u slučaju lijenosti zbog buđenja iz sna. Ostale navike su uključivale konzumaciju duhana, provjeru doba noći, te gori li vatra.⁵³

Buđenje iz prvog sna bi ponekad bilo popraćeno stanjem meditacije prilikom koje bi ukućani razgovarali o svojim snovima; nemali broj puta bi međusobno razgovarali o tome što su sanjali, te bi raspravljali o simbolici istoga. Pažnja posvećena snovima je imala veliku ulogu kod ljudi u predindustrijskome društvu iz razloga što su nemali broj puta razmišljali o simbolici snova u stanju budnosti, odnosno dana, te su preispitali što bi simbolika mogla značiti, što im viša sila poručuje preko simbolike sna.⁵⁴ Za poneke bi buđenje iz prvog sna i nastavak stanja budnosti predstavljalo period obavljanja aktivnosti koje nisu mogli obavljati preko dana. Studenti su nerijetko preko dana radili, a preko noći se posvećivali svojem obrazovanju zbog nedostatka vremena tijekom dana, kada su imali svoje obaveze kao šegrti, pomoćnici, sluge itd. Tako se spominje Thomas Platter, šegrt za majstora izrađivača konopa, koji je tijekom noći kradomice ustajao, unatoč zabrani svoga majstora, kako bi učio grčki jezik. Naravno, ovakav tempo života je stavljaio ogroman pritisak na pojedinca pa se Thomas morao poslužiti različitim metodama kako bi ostao budan tijekom noćnog učenja: u usta bi stavljao sirovu repu, klikere ili hladnu vodu. Ostale tehnike su uključivale motanje glave ručnikom koji je namočen vodom, što bi održavalo budnost.⁵⁵

Sluškinje i sluge bi također pred spavanje morali pripremiti sobu svoga gospodara, što je uključivalo razne aktivnosti: od čišćenja kreveta, pranja nogu gospodara, čitanja uspavanki ili priča, a spominje se i pripremanje za počinak Henrika VIII., koji je svaku noć slugama zapovijedao izbadanje kreveta nožem kako bi bili sigurni da se plaćeni ubojica nije sakrio ispod madraca.⁵⁶

⁵³ Ekirch, *At day's close: night in times past*, str. 305.

⁵⁴ Ekirch, str. 304.

⁵⁵ Ekirch, str. 203.

⁵⁶ Ekirch, str. 271.

Početak 17. stoljeća veći se dio urbane i ruralne populacije uključio u čitanje, o čemu i svjedoči zapis: „...naše nevine sluškinje naviknute su na čitanje“.⁵⁷ I ovdje je prisutna ta ekonomsko-socijalna motivacija pojedinaca da izaberu noćne sate za čitanje, jer su preko dana bili zaposleni kod bogatijih slojeva društva. Kao što je već spomenuto ranije, nerijetko su noćni sati bili rezervirani za molitvu. Protestanti, katolici, Židovi, svima je bilo bitno ostaviti dio noći za samorefleksiju i osobnu ispovijed te posvećenje Bogu kao najispravniji napredak u duhovnom razvoju tijekom života. Pogotovo se u židovskoj vjeri ističu noćne navike za molitvu, pa se navodi zapis Jonathana Eibeschütza, koji kaže kako „kažnjavajući prvog čovjeka za prvi (iskonski) grijeh, Bog je rezervirao dan za fizički rad, dok je noć ostala rezervirana za učenje. Stoga je zimi Bog produžio noći kako bi se čovjek mogao posvetiti učenju Boga.“⁵⁸

Tijekom molitvi bi se cijelo kućanstvo okupilo i skupljenih ruku molilo za razne stvari. Najviše bi to uključivalo zaštitu od noći i njezinih opasnosti. U Francuskoj je bio običaj držati posvećenu vodu u blizini kreveta za slučaj iznenadne smrti; navodi se molitva: „Uzimam svetu vodu. Ako me smrt iznenada uzme, neka ona bude moj zadnji sakrament.“⁵⁹ U poemi Williama Cowpera spominju se instrukcije roditelja kćeri o tome kako je noć najplodnije vrijeme, poslije probave mesa,⁶⁰ za posvetiti se molitvi, kada prestanu radovi i ljudi utonu u san, i kada osoba ima najpodobnije privatno vrijeme s Bogom u to vrijeme.⁶¹

Osim kroz molitvu, ukućani su ponekad tražili zaštitu i putem recitiranja magije. Uzimani su napitci koji su spravljani za borbu protiv zlih sila noći uz recitiranje magijskih riječi: „...zli snovi neće uznemiravati ovaj krevet, blizu zemlje Pakla neće hodati (ovaj/ova)...“⁶²

Problemi koji su se javljali tijekom ovakvih noćnih navika, prije dostupnosti umjetnog svjetla, jesu svijeće i izvor svjetlosti. Taj problem je pogađao i bogate i siromašne slojeve, pa se navodi kako je Francois-René de Chateaubriand, pripadnik aristokracije i poznati francuski

⁵⁷ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 203.

⁵⁸ Ekirch, str. 207.

⁵⁹ Ekirch, str. 272.

⁶⁰ Ova vremenska oznaka je jako bitna za sljedeći segment koji će se opisati, a to je seksualnost. Naime, nakon što bi cijeli dan radili, ljudi nižih slojeva bi jeli po prvi put, ili prvi pravi obrok navečer, koji bi nerijetko uključivao meso. Stoga se vrijeme poslije večeri, a prije utonuća u san, isto tako znalo nazivati „probavljanjem mesa“, koje bi otprilike trajalo dva sata. U tom vremenu pojedinac nije bio u sposobnosti obavljati seksualne činove, ili ih je činio s manje uspješnosti zbog napora koji je ostavljala teška probava i odmor nakon napornog dana. Ekirch, str. 208.

⁶¹ Ekirch, str. 308.

⁶² Ekirch, str. 272.

pisac, povjesničar i branitelj katoličke vjere, bio primoran kao student krasti svijeće iz crkve kako bi mogao čitati tekstove koje je analizirao.⁶³

Osim čitanja, npr. čitanja molitvi, noćni sati su bili rezervirani i za pisanje. Noć i njezina mistika, atmosfera i specifičan zrak⁶⁴ bili su velika motivacija autorima. Navodi se spomen pisca Edwarda Younga koji bi preko dana znao napraviti umjetni doživljaj noći; navukao bi zastore i zatamnio prostoriju te upalio svijeću. John Milton, engleski pisac, toliko je intenzivno pisao noću da je usred nepovoljnih uvjeta čitanja ostao slijep, no to ga nije spriječilo u noćnom recitiranju stihova koje bi drugi zapisivali ujutro. Osim pisanja poezije popularan način pisanja su bili i osobni dnevници koji sadržavaju velike izvore samorefleksije i mogućnost psihoanalize te kreiranja *habitus*a autora. Osim dnevnika pisala su se i pisma, koja su sadržavala jednako vrijedne ispovijedi pojedinaca. Laura Cereta, žena talijanskog trgovca, zadužena za održavanje dvaju kućanstava, svojih roditelja i svojega, utjehu je pronalazila u pisanju pisama, no vrijeme za pisanje je pronalazila rijetko: „Nemam slobodno vrijeme za pisanje i čitanje osim ako koristim noć za produktivnost. Spavam jako malo. Vrijeme je oskudna roba za nas koji koristimo umijeće i rad za naše obitelji i za naš vlastiti rad. No ostajući budna cijelu noć, postajem lopov vremena, oduzimajući prostor od dana.“⁶⁵

Osim rada na sebi, noćni sati su bili rezervirani i za seksualnost. Ovdje je veliku ulogu igrao prvi i drugi san jer će se pokazati kako je plodnost bila pospješivana ovakvim načinom spavanja. Radnici, nadničari, obrtnici i ostali su radili od zore do sutona, nerijetko više od 12 sati. Shodno tome, običaj je bio utonuti u san odmah po dolasku kući, a ako bi jeli meso, vrijeme poslije večeranja bi bilo rezervirano za probavu mesa i za san poslije toga. Stoga su nemali broj puta supružnici obavljali seksualni čin nakon što bi se muškarac odmorio i odspavao, što je za posljedicu imalo veću plodnost jer bi „imali više užitka i radili bi to bolje“.⁶⁶ Navode se zapis supruge koja piše kako je „običaj mom mužu nakon buđenja, osjetiti me kad bi se probudio i onda bi nastavio spavati“.⁶⁷ Louis Sébastien Mercier, francuski pisac, dramaturg, pisac prvih priča na tragu znanstvene fantastike, kazuje kako se nakon ponoćnog zvuka kočija „trgovac budi iz svog prvog sna na zvuk kočija i okreće se svojoj ženi, bez suzdržavanja“.⁶⁸ Isto tako, prema drevnim židovskim vjerovanjima, ponoć je vrijeme kada bi

⁶³ Ekirch, str. 207.

⁶⁴ Posebnu pozornost su zapisi iz predindustrijskog vremena davali zraku noći; on je nazivan raznim negativnim epitetima, moguće iz razloga što su u isto vrijeme vladali najveći spokoj, ali i opasnost za ljude.

⁶⁵ Ekirch *At day's close: Night in times past*, str. 208.

⁶⁶ Ekirch, str. 308.

⁶⁷ Ekirch, str. 308.

⁶⁸ Ekirch, str. 308.

muževi bili nesposobni misliti o drugim ženama te bi stoga i u mislima i fizički bili posvećeni svojim ženama.⁶⁹ Čak su i suvremeni pisci prepoznali ulogu mjeseca za demografske prilike, pa zato Christopher Fry, engleski pisac, u jednoj poemi piše kako „mjesec nije ništa nego kružeći afrodizijak, božanski podređen da potakne svijet na dizanje stope rodosti“.⁷⁰

Osim spomenutih navika, postojali su i rituali koji su bili usklađeni s ritmom spavanja. Zbog uvjerenja kako Sotona „nikada ne spava“, aludirajući na moguće upade lopova, ubojica i noćnih šetača,⁷¹ ukućani su uvijek provjeravali jesu li zatvorena vrata i prozori te su dodavali potrebne obrane, „zatvarajući se“⁷² prije odlaska u krevet. Takva sumnja prema vanjskom svijetu noći zasigurno nije puko praznovjerje i strah jer se spominje nestanak obitelji Hegen iz Knezta. Otac, majka, tri sina i sluškinja su misteriozno nestali na Badnju večer 1558. da bi njihovi leševi bili pronađeni par dana kasnije.⁷³ Nakon barikadiranja i pretvaranja kuće u, simbolički rečeno, omanju utvrdu, članovi obitelji su kretali u potragu za buhama i kukcima koji su se mogli zavući u „krevete“.⁷⁴ Isto tako, češljanje kose prije spavanja bila je metoda uklanjanja ušiju i ostalih nametnika iz kose koji su se mogli raširiti po kućanstvu ako se ne bi poduzele ove mjere. Moguće je kako francuski izraz *sale comme un peigne*⁷⁵ potječe od ove navike. Kreveti su se grijali na razne načine jer je hladnoća doprinosila ionako postojećoj anksioznosti pred san; razni kuhinjski pribori od metala bi se grijali i stavljali pod plahte ili bi se kamenje grijalo i omotalo slojem tkanine. Osim doslovne, fizičke topline, ukućani su koristili i razne stihove i pjesme kako bi smirili ukućane, prvenstveno najmlađe. Spominje se latvijski izraz „spavaj, vatro moja, kao mišić u gnijezdu“.⁷⁶ Noćna odjeća, preteča modernih pidžami, također je uvedena u ovom razdoblju u srednje i visoke društvene slojeve; kapice za spavanje su također bile popularne kako bi zaštitile glave od „vlage noćnog zraka“. Niži slojevi se ili nisu presvlačili, ili su spavali goli. Tome je razlog ekonomsko-socijalni; ili su morali ustajati rano kako bi radili, te bi stoga vrijeme bilo od ključne važnosti, ili jednostavno nisu imali novaca za kupovinu; ili je novac poslužio nečemu bitnijem. Dok je bio u službi na kolonijalnoj granici teritorija kolonija prema teritorijima s Indijancima i Francuzima, mladi

⁶⁹ Ekirch, str. 308.-310.

⁷⁰ Edwards, *Darkness: A cultural history*, str. 115.

⁷¹ O opasnosti ovakvih noćnih bića će biti više riječi na sljedećim stranicama.

⁷² Termin objašnjen na str. 11.

⁷³ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 268.

⁷⁴ Kreveti su pod navodnicima iz razloga što su u ovom vremenu kreveti bili rezervirani još uvijek samo za više slojeve društva i eventualno proto-buržoaziju koja se počela pojavljivati u ovom razdoblju; niži slojevi su spavali na slami presvučenoj plahtom u najboljem slučaju. U suprotnom, i manja ulegnuća ili povišenja su poslužili kao mjesto noćenja.

⁷⁵ Fr. „prljav kao četka“.

⁷⁶ Ekirch *At day's close: Night in times past*, str. 270.

George Washington zapisuje kako je spavao u svojoj odjeći „kao crnac“, aludirajući kako su oni bez novaca, u ovom slučaju robovi, spavali odjeveni u odjeću koja se nosila preko dana.⁷⁷

Ako toplina kreveta i psihička toplina stihova ne bi smirila ukućane, oni bi posegnuli za vrlo vjerojatno najdražom metodom utonuća u san: lijekovima, točnije opijatima. U Francuskoj se taj lijek nazivao *dormitoire*,⁷⁸ dok se u Engleskoj koristio laudanum.⁷⁹ Trgovac iz Sussexa, Samuel Jeake, koristio je široki spektar biljaka: kamilicu je stavljao po plahti, sjemenje anisa pod nos, a kruh i ocat je vezao za stopala. Ako ništa ne od navedenog ne bi upalilo, u Njemačkoj je popularan bio alkohol, toliko poznat da se iskovao termin *Schlafdrincke*⁸⁰ te je ostao komentar u zapisu Fynesa Morysona koji je rekao kako su Nijemci „odbijali da čovjek pati i ide u krevet trijezan“.⁸¹

San je pogađao ljude na različitim lokacijama, ovisno o njihovu socijalnom statusu. Dok su pripadnici aristokracije spavali u krevetima, njihovi sluge bi spavali u posebnim prostorijama, Mary Clifford, sluškinja u Londonu, bila bi tjerana spavati u podrumu svojega gospodara, imajući katkada skromni komad plahte ili deke kao svoje pokrivalo. Šegrti i zanatlije u obrazovanju spavali bi u radnjama svojih majstora, dok bi npr. pekari u Parizu koristili prazne vreće od brašna kao svoje krevete, koje bi stavili na vrh peći, pa bi si barem osigurali toplinu tijekom sna.⁸²

Dok su radnici, sluškinje i sluge imali krov nad glavom, drugačiju naviku spavanja imali su uličari, prosjaci i odmetnici. Pogotovo u urbanim sredinama, spavali bi na ulici na pragu kuća, dok bi oni sretniji pronašli nadstrešnicu radnji ili trgovina.⁸³ U ruralnim sredinama bi uličari imali malo više sreće jer bi koristili sijeno i staje kao svoj krevet. Osim iritacije i mogućih kukaca, imali bi krov nad glavom i mekan krevet tijekom noćenja. Katkada bi ljudi, ukoliko bi geografske prilike to dopustile, koristili obližnje špilje kao svoje utočište. Nedostatak soba i kreveta općenito je uzrokovao zajedničko spavanje ukućana kod nižih slojeva. Stoga je ljudski karakter i kompromis zajedničkog spavanja bio bitan kod ukućana. Talijanska poslovice kaže „u uskom krevetu idi u sredinu“ implicirajući najbolju poziciju, u kojoj bi se osoba najviše ugrijala, imala mjesta i bila najbolje pokrivena. No, zajedničko spavanje nije imalo uvijek

⁷⁷ Ekirch, str. 271.

⁷⁸ Moguće je kako od ove riječi potječe engleska riječ *dormitory* koja označava sobu za spavanje namijenjenu za više ljudi, većinom u školskim i studentskim domovima ili sličnim institucijama.

⁷⁹ Ovaj lijek se i dan danas upotrebljava u medicini; to je tinktura (tinktura je alkohola otopina neke biljke ili ljekovitog bilja) opijuma koja se koristi za liječenje bolove ili dijareje.

⁸⁰ Njem. „piće za spavanje“.

⁸¹ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 271.

⁸² Ekirch, str. 272.

⁸³ Na engleskom se nadstrešnica zove *bulk* pa su se uličari nekada nazivali *bulklers*, tj. „nadstrešničari“.

konotaciju borbe oko pozicije, već je zajedno s obiteljskim obrocima imalo ulogu koheziranja članova obitelji. U Irskoj je običaj bio da najstarija kći spava do zida najdaljeg od vrata, zatim mlađe sestre kronološki po dobi te majka i otac poslije kojega sinovi također kronološki po dobi, a zatim stranci ili gosti koji bi noćili u kućanstvu. Iz ovog detalja se može zaključiti kako su ponegdje kulture bile matrijarhalne, ili su najmanju ruku pazili na svoje ženske ukućane, fizički slabije, stavivši muške članove obitelji do vrata kako bi se uspješno obranili od nepozvanih gostiju. Kod obitelji na selu, životinje su također unutar kuće tijekom spavanja. Osim opasnosti od krađe ili ubojstva, negdje su i uvjerenja, npr. u Walesu, kako će krave dati bolje mlijeko ako su vidjele i osjetile vatru, bili razlog zbog kojeg bi noćile u kući.⁸⁴

⁸⁴ Ekirch, *At day's close: Night times in past* str. 278.-279.

5. Nokturnalno carstvo

Dok je unutrašnjost domova pružala ljudima utočište, mjesto sigurnosti i topline, izvan ljudskih domova se događao totalno drugačiji proces. Dom je bio svojevrsna obrana od vanjskih podražaja koji su opravdavali zatvaranje u domove. Noć je bila rezervirana za jedno totalno drugo društvo, nokturnalno, koje je obuhvaćalo sve slojeve društva, od zabava aristokracije preko gradskih skitnica, lopova, studenata pa sve do seljaka koji su koristili noć kako bi osigurali bolje poslovanje i kvalitetu života. Noć se koristila zbog odsustva onoga što je vladalo po danu, a to je vrhovni autoritet lokalnog monarha i države koju on predstavlja, kao vrijeme bezakonja i vladavine ulice. Poneki individualci su išli toliko daleko da su za svoga života katkada bili doista imenovani „kraljevima noći“ sa svojim, doduše, manjim obujmom aparata vladanja. Pošto nije postojala rasvjeta, odnosno ponedje je koja baklja ili svijeća osvjetljavala ulicu i prostore uokolo gradova, ljudi su se morali oslanjati na različite tehnike kako bi se uspješno kretali tijekom noćnih sati. Kod noćne navigacije je veliku ulogu igrao mjesec, koji je mogao značiti život ili smrt. U nokturnalnom carstvu ljudi su sudjelovali legalno i ilegalno: oni koji bi noć koristili kao produžetak radnog vremena ili okretanje vlastitome poslu, i oni koji bi iskoristili noć za priskrbljivanje materijalnog bogatstva.

5.1. Lopovi, zločini, razbojstva

Početak noći je za pojedine označavao početak prvog spavanja, dok je za druge značio početak dana. Još u srednjem vijeku je skovan termin *Noctivagator*⁸⁵ kojim se nazivala ovakva skupina ljudi. S vremenom su se termini razvili u pojedinim društvima pa se tako počeo koristiti termin *nightwalker* u Engleskoj, *Rôders de nuit*⁸⁶ u Francuskoj i *andatores di notte*⁸⁷ u Italiji.

Razina i intenziteti zločina, kao i vrste razlikovali su se od mjesta do mjesta: ruralne sredine su imale više problema s otmicom stoke ili nekakve poljoprivredne sirovine, dakle krađom stoke, pa su stoga seljaci morali paziti preko noći na svoje životinje, te su stoga osnivane noćne straže. Spominju se braća Lorenzo i Giaboco Boccardi di Fara, koji su pod oružjem naletjeli na konjokradice na svojem posjedu. Nošenje oružja se pokazalo ispravnim potezom jer su kriminalci u ovom slučaju bili brojni i opasni.⁸⁸ Isto tako, poslovi u ruralnim sredinama su diktirali katkada vrijeme straže. U Francuskoj su seljaci bili budni sve dok urod s polja ne

⁸⁵ *Noctus, nocti* lat. noćni + *navigare* lat. ploviti = kretati se noću; onaj koji navigira noću.

⁸⁶ Fr. „noćni provalnici“.

⁸⁷ Tal. „šetači noći“.

⁸⁸ A. Roger, Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 172.

bi bio pobran i uskladišten.⁸⁹ Ponekad su noćne straže ruralnih sredina imale i drugačiju ulogu obrane od napadača, npr. u Norveškoj su služile za obranu protiv medvjeda, dok su u Saksoniji služile protiv jelena i divljih svinja.⁹⁰ Može se zaključiti kako su ruralne sredine bile manje podložne interpersonalnim zločinima i kako ljudi najčešće nisu dolazili u međusobni kontakt prilikom njihovog obavljanja. Izuzetci su slučajevi gdje su noćne straže dolazile u sukob s vanjskim faktorima, koji su mogli biti i ljudski i životinjski.

Urbane su sredine bile podložnije sirovijim zločinima koji su uključivali fizičke napade, silovanja, ubojstva, palež i slično. Jedno je zajedničko svim urbanim sredinama, a to je činjenica da su noćni sati povećavali učestalost zločina.⁹¹ I dok je krađa sirovina i/ili životinja bio zločin na koji su ljudi navikli, krađa osobnih stvari i susret s počiniteljem zločina su predstavljali element straha kod ljudi i stvaranje termina „noćni zrak“. Tomu u korist govori činjenica da je svaki zločin pljačke osobe uključivao i fizičko nasilje,⁹² koje bi uslijedilo prvo, a tek onda bi uslijedio sam čin pljačke. Dakle, ljudi nisu bili u strahu od gubljenja materijalnih stvari ili imovine koliko su bili u strahu od gubljenja vlastitog života, i to je ono što je predstavljalo prethodno spomenuti „noćni zrak“, zapravo metaforu za mogućnost smrti. Oruđe koji su koristili lopovi u urbanim sredinama uključivalo bi kratke mačeve, pištolje i palice.⁹³

Prisutnost zločina u gradovima je zabilježen širom Europe,⁹⁴ no ništa manje opasna nije bila provincija. I dok su sela bila relativno manje opasna, putevi između gradova i sela, pogotovo putevi na kojima je bila šuma, predstavljali su najopasniji prostor u nokturnalnom carstvu. Odmetnici odbjegli iz vojske, koji su često tražili sreću u ovim zanimanjima, bili su

⁸⁹ Ekirch, str. 172.

⁹⁰ Ekirch, str. 171.

⁹¹ Njemački povjesničar Gerd Schwerhoff u svojem djelu *Criminalized violence and the process of civilization : a reappraisal*, (Paris, Librarie Droz, 2002.) koje govori o zločinima u Kölnu (podatci se povezuju i uspoređuju s podacima iz Frankfurta, Parisa, Douaia i Siegena) dolazi do zaključka kako se većina zločina u urbanim sredinama događala preko noći, i to u vremenu od 17:00 do 22:00. Zločini su se u ruralnim sredinama većinom događali preko dana. Možda zbog toga što su ljudi u ruralnim sredinama bili bolje povezani, pa preko noći nije imao tko napraviti zločin, ili zbog toga što su preko noći bolje pazili na svoje blago, a isto tako je moguće to da je cijela obitelj preko dana bila na radu kod feudalca ili, rjeđe, na svojem posjedu. O dnevnom zločinu u ruralnim sredinama u korist idu i gore spomenute noćne straže koje su često bile ustrojene u ruralnim sredinama, odnosno muškarcima obitelji bi nerijetko oružano čuvali posjed i blago preko noći pa je stoga rizik za kriminalce bio povećan tijekom noći.

⁹² Ekirch, str. 34.

⁹³ Ekirch, str. 171.

⁹⁴ Gradovi koji su spomenuti kao opasni za šetanje noću su bili London, Beč, Madrid, dok se Pariz ističe kao grad „gdje se svaku noć morao pronaći leš“, Ekirch, str. 34.

nerijetko⁹⁵ prisutni na ovim putevima jer su seljaci i/ili trgovci svaki dan išli na tržnicu u gradska središta prodavati svoje proizvode. I ovdje se može zaključiti kako je nokturnalnu naviku diktirao ekonomsko-socijalni faktor: trgovačke puteve, mjesta na kojima se kreće materijalno dobro, ciljano su pljačkali oni koji nisu smjeli biti dio operativnog sistema, biti dio aparata koji je vladao preko dana i čiji su simboli kruna i plemićko pravo, zbog već napravljenih zločina ili nekih drugih devijantnih ponašanja. Ako se uzme u obzir informacija da je na parišku tržnicu Les Halles ujutro dolazilo i do šest tisuća seljaka-trgovaca, individualno organiziranih sa svojim pomoćnim osobljem i proizvodima, i da su to radili pod okriljem noći, više sati prije svitanja,⁹⁶ sasvim je očito i logično zbog čega je dolazilo do ovakvih noćnih aktivnosti.

5.2. Ograničenja, noćne straže, sukobi

Noć je u gradskoj sredini označavala prestanak svih aktivnosti, barem onih na relaciji selo-grad, te su trgovci, seljaci i obrtnici koji su živjeli izvan gradskih zidina, u podgrađu ili dalje na selu, napuštali prostore unutarnjeg grada i zapućivali se na spavanje. Prilikom zimskoga razdoblja godina i kraćega dana, taj termin bi se skraćivao odnosno počinjao bi ranije. Gradska vrata su se zatvarala i rijetko kojom prilikom bi bila spuštena za slobodan prolaz.⁹⁷ Kontrolu nad gradskim vratima je često imala straža te su u slučaju „noćnih šetača“ i njihovog prolaza naplaćivali isto.⁹⁸ Katkada su se dešavala i zloupotrebe ove pozicije, pa se spominje zapovjednik jedne noćne straže u jednoj francuskoj komuni koji je zvonima, koja su bila znak početka noćnog razdoblja ograničenja,⁹⁹ zvonio pola sata ranije kako bi prevario ljude i naplatio ulaz u grad. Dakle, nokturnalno razdoblje nisu iskorištavali samo oni koji su bili odmetnuti od društva, odnosno društveno devijantni, već su i sami činovnici vladajućeg

⁹⁵ Takvi odmetnici, okupljeni oko svoje bande su bili prisutni kako u Europi, tako i u sjevernoj Americi, odnosno na području novih engleskih kolonija. U njemačkoj su ovi banditi nosili nazive *Strassenräuber* (njem. ulični pljačkaš), a u Italiji *briganti* (tal. borci).

⁹⁶ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 173.

⁹⁷ Spominje se informacija kako je poznati francuski filozof Jean-Jacques Rousseau tri puta ostao izvan gradskih zidina te je svaku noć prenoćio, suprotno svojoj volji i uz paniku, na prostoru izvan gradskih zidina, prepušten „noćnom zraku“ i svemu što je išlo s njime. Ekirch, str. 63.

⁹⁸ U Njemačkoj se taj novac nazivao *Sperrgeld* (novac za ulaz; ulazni novac). Gradovi poput npr. Augsburga su imali poseban prolaz za ova noćna razdoblja, *Einlasse* (njem. prolaz) koji je uključivao više skučenih prostorija kroz koje je pojedinac morao proći te bi usput prolazio i rigorozne tjelesne provjere kako bi straža bila sigurna da se radi o osobi koja nije opasna za potencijalne druge noćne šetače.

⁹⁹ Na engleskom se taj termin naziva *curfew* (eng. policijski sat) iako u prijevodu na hrvatski on ima moderan prizvuk i autoritativno-represivno značenje, dok na engleskom jeziku on ima opće značenje za prekid aktivnosti. Ta riječ može potjecati od vremena Williama Osvajača, koji je uveo francuski jezik, odnosno njegove riječi u engleski. Budući da je početak ovog ograničenja označavala zvonjava zvona i gašenje svjetla i odlazak na počinak, riječ *curfew* navodno potiče od francuskog izraza *couvre-feu* (gašenje vatre), aludirajući na gašenje svijeća. Ekirch, str. 65.

aparata koristili društvena ograničenja tijekom noćnih sati u svoju korist. Budući da su požari bili velika opasnost za predindustrijsko društvo, zbog pretežito drvenog materijala kuća,¹⁰⁰ gašenje svijeća je bila naredba koju su morali slušati svi, u suprotnom riskirajući pretres kuća i kaznu od straže. Izuzeća od ovako striktnih naredbi ograničenja kretanja su bila zanimanja koja su uključivala prijeko potrebnu pomoć: doktori, veterinari, kućanice, svećenici. Dakle, noćna kretanja su bila dopuštena u slučaju oboljenja čovjeka ili životinja, no može se naslutiti kako su i u ovom slučaju pozicije znale biti iskorištene za ne tako hitne slučajeve. Širom Europe su na snazi bila razna ograničenja, pa se spominje ograničenje za maksimalno četiri osobe tijekom noćnih sati u Kataloniji; engleski zakon koji je zabranjivao nošenje skrivenog oružja; u Rimu bi osoba uhvaćena s oružjem bila poslana na vješanje; u Parizu su čak i sluge plemića bili primorani hodati bez štapova koji su služili za eventualnu obranu od noćnih napadača.¹⁰¹

Dok su gradska vrata čuvali pripadnici profesionalne straže, pripadnici lokalnog garnizona, odnosno vojnici grada,¹⁰² ulicama grada bi patrolirali pripadnici noćne straže, građani novačeni za osiguravanje mira. Negdje bi praksa započela ranije, u ranom ili razvijenom srednjem vijeku, dok su poneki gradovi poput Berlina i Dublina čekali sve do 17. stoljeća na osnivanje ovakve vrste društvene organizacije. U Mletačkoj Republici je postojala velika tradicija noćne straže, gdje su se nazivali *guardiani di notte*, koja je čuvala ono što je predstavljalo bogatstvu Republici: dokove na moru, brodogradilište i arsenal za barut. Straža bi katkada bila popraćena i psima-čuvarima, mastifima. Ljudi koji bi se pronašli na ulici pijani ili ležeći na ulici, jer nisu imali gdje spavati, nerijetko bi bili raskomadani.¹⁰³ Osim pasa-čuvara u Francuskoj bi straža, tzv. *Guet*, posjedovala i konje na kojima su patrole bile brže, odnosno mogli su doći u pomoć brže, dok se zločin još nije završio. U Norveškoj i Danskoj je straža imala teško naoružanje, simbolički nazivano *morgenstern*.¹⁰⁴ Osim održavanja mira na ulicama, straža je unovačena i za zaštitu crkvene imovine te za stražu na tornjevima, kako bi u npr. slučaju požara mogli alarmirati grad o neposrednoj opasnosti. Osim ovih zadaća, bitnih za opstojanje cijele zajednice, noćna straža je imala i naočigled manje bitne zadaće, no ništa manje kulturno bogate. Zvono crkve je označavalo početak policijskog sata, dakle zvonilo bi jednom, dok bi sve ostale sate, pune, najavljivala straža. U Marseilleu bi stoga u

¹⁰⁰ Izuzetak su mediteranske komune i palače plemića na kontinentu koji su građeni od kamena.

¹⁰¹ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 66.

¹⁰² U srednjovjekovnoj Ugarskoj se navodi termin *várjobbágy* za ovakvu vrstu vojnika. Pál Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary*, (London-New York, Bloomsbury Publishing, 2001.) str. 7.

¹⁰³ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 76.

¹⁰⁴ Dan. „jutarnja zvijezda“.

punom satu stražari pjevali „Spavajte u miru, ja nadgledam“,¹⁰⁵ dok se na području današnje Slovačke koristio religiozan stih „Ustaj, vjerna dušo, i padaj na koljena“¹⁰⁶ aludirajući na one koji su budni da se spomenu molitve i razgovora s Bogom.

Upravo zbog toga što je stavljana na bitna mjesta s bitnom zadaćom, noćna straža je znala dolaziti na loš glas. Ponekad bi u slučaju umora pojedinac zaspao, a požar bi izbio, te bi dolazilo do potpune katastrofe.¹⁰⁷ Jednako tako, noćnu stražu su bogati pojedinci noćnog carstva znali potkupiti kako bi se, da tako kažemo, okrenuli na pet minuta ili nestali s ulice. Katkada bi pripadnici noćne straže prelazili svoja ograničenja, no zbog svoje uloge nisu imali nadređene osobe, a imali su vlast u svojim rukama. Nakon što je utamničio 24 žene, pozornik u Londonu je odgovorio kritikama: „...ja sam monarh noćni, ja mogu zaustaviti, naređivati i ispitivati te, kao i kralj, zatvoriti koga god želim.“¹⁰⁸ Zbog toga što su preko dana znali raditi neki drugi posao, pripadnici noćne straže bi tijekom službe znali biti umorni i zaspati, kao što je slučaj s požarom u Stockholmu 1504. godine. Osim toga, protiv hladnoće noći su se borili alkoholom, pa su stoga nerijetko bili u alkoholiziranom stanju. Izuzev ovih prijestupa, noćni stražari su u velikom broju slučajeva ignorirali nasilje, ekscese ili seksualne činove na ulici ukoliko bi pripadnici bili *honnêtes gens*. Ponekad bi, npr. u Dubrovačkoj Republici, pripadnici straže bili sami oni koji bi radili nasilje, odnosno učestvovali u njemu.¹⁰⁹

5.3. Zabava, noćni šetači, aristokracija

Dok je dan bio rezerviran za posao, noć je bila najbitniji dio za druženje, opuštanje i zabavu.¹¹⁰ Iako su radni bili naporni, posebice ljeti npr. u ruralnim sredinama, noć se iskorištavala, ili nakon prvog sna ili nakon odmora za razonodu. Spominje se običaj posjećivanja među susjedima u Hagu,¹¹¹ kada su noći bile osvjetljene mjesečinom. Mjesečina je igrala ulogu umjetnog dana i pri njezinoj pojavi mnoge noći su provedene kao produžetci

¹⁰⁵ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 78.

¹⁰⁶ Ekirch, str. 78.

¹⁰⁷ Spominje se slučaj požara u Stockholmu 1504. godine kada je osoba zadužena za zvono zaspala. Kazna za to je bilo razapinjanje spravom za rastezanje. Nakon molbe za milost toj je osobi odrubljena glava. Ekirch, str. 79.

¹⁰⁸ Ekirch, str. 80.

¹⁰⁹ Ekirch, str. 83

¹¹⁰ „Na nekim dvorovima noć je pretvorena u dan, a dan u noć. Dvorovi su mjesta gdje je dobar dio noćnih sati namijenjen spavanju, no on se provodi u jedenju, pijenju (alkohola), kockanju, plesu i ostalim oblicima zabave.“ Croflosky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, str. 115.

¹¹¹ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str.186.

dana. Prilikom takvih noći običaj je bio pričati legende, pustolovine i pripovijetke uz vatru, te piti pivo i vino u ogromnim količinama.¹¹²

Ako se nisu međusobno posjećivali i družili u kućama, ljudi su pohodili pivnice, gostionice i konobe. Pivnice su bile rezervirane za niže slojeve dok su gostionice i konobe bile namijenjene imućnijim slojevima. Sva mjesta su bila vrlo bitna jer su služila za izmjenu informacija, vezanih uz osobe, kao i trgovačke prilike, vrlo vjerojatno i one ilegalne, npr. koji brod se kada usidrava s kojom robom u luku. Iako alkohol, pivo u tadašnjem vremenu, tzv. *ale*, imao je i vrlo važnu nutritivnu ulogu bez čije konzumacije bi ljudi gubili tjelesnu težinu. Osim toga, bio je i sigurniji za piti od vode i/ili mlijeka, a isto tako su grijali ljude tijekom hladnijih noći, kao što je slučaj s noćnom stražom.¹¹³

Osim piva, u navedenim objektima se upuštalo i u seksualne odnose, gotovo kao u modernim javnim kućama. U nemalom broju slučajeva su bile slabije osvijetljene baš iz tog razloga. Možda se može reći kako su ove lokacije bile „ispušni ventili“ onome što je vladalo preko dana: red, viteški kodeks, barem u tragovima još, visoko držanje plemstva itd. Svi ljudi su sudjelovali u tim dnevnim formalnostima te bi se preko noći prepustili ovakvim aktivnostima. Stoga, nemali broj seksualnih odnosa se prenio i na ulice, pa se spominje Rim kao mjesto gdje „u slabije osvijetljenim ulicama nije rijetko naletjeti na ljubavne aktivnosti“.¹¹⁴ S područja današnje Italije postoji i zapisana izreka koju bi izgovarali parovi u ljubavnom činu kada bi na njih nabasali ljudi s bakljom ili lampom u rukama: „*Volti la luce*“.¹¹⁵

Kao što je već spomenuto na par mjesta, aristokracija je u ovom povijesnom razdoblju počela svoj proces noćuralizacije noćnih sati, odnosno pretvaranja noći u produžetak dana, no u smislu produživanja njihovog autoriteta i zakona u noć jer, kao što je rečeno, noći su pružale slobodu i vlast drugom sloju ljudi. Osim balova, pokazatelj moći su bili i noćni pogrebi.¹¹⁶ Posebice popularan među njemačkim protestantima, *Beisetzung* je uključivao veliki broj svijeća i baklji¹¹⁷ upaljenih kroz procesiju. Osim spomenutih događanja važno je spomenuti i maskarade. Život i običaji na dvoru su uključivali određeno držanje, položaj tijela, specifičan vokabular i reakcije, nešto poput automatiziranog ponašanja sukladno situaciji. Biti vulgaran ili šaliti se, pogotovo pri dvorskim ceremonijama, bilo je više nego zabranjeno te su stoga

¹¹² Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 190.

¹¹³ Ekirch, str. 81.

¹¹⁴ Ekirch, str. 192.

¹¹⁵ Tal. „isključi svjetlo“.

¹¹⁶ Kosflosky, *An Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, str. 86.

¹¹⁷ Navodi se podatak o oko dvije tisuće.

pripadnici višeg sloja organizirali maskerade. Na tim događanjima ljudi su si iza maske, napokon, mogli dopustiti malo odstupanje od svih formalnosti i normi, jer je pojedinac bio anonimn ispod maske.¹¹⁸ Razgovori su bili opušteniji i više su se izražavale emocije gdje su ljudi većinom izražavali međusobne simpatije. Zanimljivo je kako su i niži i viši slojevi posezali za opuštanjem od formalnosti tijekom dana; niži slojevi su utjehu pronalazili u pivnicama, dok su pripadnici aristokracije za sebe organizirali maskerade, naočigled dvije totalno različite scene, no s istom namjerom, a ta je bijeg od formalnog dana s protokolima te opuštanje u noćnim satima.¹¹⁹

S povećanim udjelom aristokracije u noćnom životu i protoburžoazije koja ih je počela pratiti, među noćne šetače su počeli dolaziti u obliku uličnih bandi još jedni pripadnici nokturnalnog carstva. Amsterdam, Dublin, talijanski gradovi, London, mjesta su koja su već u 17. stoljeću imala mrežu razvijenih uličnih bandi koje su operirale noću.¹²⁰ Suprotno očekivanjima, većinu ovih noćnih zgubidana činili su pripadnici aristokracije i studenti.¹²¹ Osim bandi, veliku ulogu u neredu noćnih sati imali su i adolescenti, koji su se pojavljivali u Francuskoj, *Coueurs de nuit*, a u Italiji *nottolónes*. Njihove mete su bile prostitutke, putnici i došljaci, dakle niže rangirani ljudi na socijalnoj ljestvici jedne zajednice, što govori o počecima društvene diskriminacije. Spominje se podatak o gradu Dijonu, koji je postao zloglasan po masovnim silovanjima. Naime, spominje se dvadeset napadaja silovanja godišnje i podatak da je jedna polovina muške populacije grada sudjelovala u ovakvim akcijama kao adolescenti.¹²² Posebna meta ovakvih prijestupnika su bile žene višeg statusa, rezervirane za budućeg muža, također pripadnika aristokracije. Na taj su način prkosili ustanovljenom redu države i društva. Njima kao reakcija su se pojavili odredi uličnih delikvenata koji su štitili žene, slali pijane muževe kući i često se sukobljavali s pripadnicima uličnih bandi. Njih se u Francuskoj nazivalo *charivaris*, u Italiji *mattinata*. Iako predvođeni, može se reći, moralno ispravnim ciljem, takve skupine su doživjele osude i kritike i od svjetovnih predstavnika, npr. zapovjednika noćne straže, isto kao i od crkvene. Postavlja se pitanje zbog čega ili kojeg razloga bi ovakva

¹¹⁸ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 214.

¹¹⁹ Ekirch, str. 192.

¹²⁰ Ekirch, str. 224.

¹²¹ Spominje se slučaj u Parizu 1697. kada je noćna straža naletila na trojicu mladih pripadnika aristokracije koji su izlazili iz jedne od gostionica/konoba u društvu prostitutki. Pri susretu s noćnom stražom su izvadili oružje i izazvali noćnu stražu na dvoboj, no kapetan Le Guy je rekao da sklone oružje te se noćna straža povukla. Bez obzira na nimalo neprijateljski stav noćne straže, jedan od pripadnika uglednih mladića ih je napao, da bi zauzvrat bio ubijen od strane stražara. Sutradan su druga dva mladića odmah puštena, a pripadnici noćne straže su optuženi za prekoračenje svoje ovlasti i udaljeni sa svojih pozicija. Ovaj podatak nam govori dosta o mogućnosti upravljanja „autoritetom“ ulice, ukoliko su, naravno, postojali moć i utjecaj. Kosflosky, *An Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, str. 169.-170.

¹²² Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 247.

skupina doživjela odbacivanje od onih koji bi trebali raditi posao sličan njima, ispravljati greške ulice i zločine počinjene na njoj. Moguće je da su pripadnici spomenutih bandi imali korektne odnose s predstavnicima svjetovne i civilne vlasti; ipak su njihovi pripadnici znali biti članovi viših slojeva društva, odnosno bili su interesna skupina, barem u očima predstavnika ovih dviju vlasti. Stoga se može reći kako je već u ovom vremenu nastajala ogromna društvena diskriminacija koja je obuhvaćala zlorabu pozicija, gdje su pripadnici aristokracije i viših slojeva bili pardonirani za bilo koji postupak oni postupili, koliko god on bio težak, dok su ljudi koji nisu bili dio te zlorabne skupine diskriminirani kao nepoželjni.

5.4. Marginalizirane skupine

Među društvene skupine koje su promatrane u sklopu marginaliziranih navest će se prosjaci, Židovi, robovi, prostitutke, lešinari i čistači ulica. Bilo je riječi na par mjesta o marginaliziranim skupinama, napose o lopovima i razbojnicima te se oni ovdje neće spominjati. Židovi su već u 16. stoljeću bili segregirani u geto kvartove, tamo gdje je njihov broj bio velik. Gdje je broj bio manji, preko noći su morali odlaziti u obližnje provincijsko mjesto, odnosno ruralnu sredinu. Od stvari zbog kojih su bili segregirani spominje se druženje s kršćanskim ženama i zavođenje istih.¹²³ U glavnom gradu Mletačke Republike, Veneciji, Židovi 16. stoljeća živjeli su u getu, odvojenom od ostatka grada, na čijim vratima su stražarili kršćanski vojnici. Vrata getoa su uvijek bila zatvorena od sumraka do zore te je jedino u slučaju doktorske intervencije, jer poveći broj Židova se bavio ovim zanimanjem, omogućen prolaz. Dakle, segregacija Židova je već u predindustrijskom društvu bila u zamahu. U Beču su tijekom noći morali otići u predgrađe ili vanjski grad. Spominje se podatak kako su nemali broj puta prosjaci, prostitutke i Židovi morali nositi obilježja kako bi ih ljudi mogli raspoznati. U Augsburgu su prosjaci bili primorani imati na odjevnom predmetu vjerojatno prišivku, naziva *Stadtpir*, dok su prostitutke i Židovi nosili zelene trake, odnosno žuto prstenje.¹²⁴

Suprotno uvjerenjima koja su ljudi mogli razviti iz ekranizacije predmodernih doba kroz filmove ili serije, ljudski feces i urin se ispuštao na ulicu samo tijekom noći. Zbog toga je noć ostala rezervirana i za posao noćnih čistača, koje su primjerice u Njemačkoj zvali *Nachtmesiter*,¹²⁵ a u Francuskoj *gadouards*. Katkada bi se pripadnike ovog zanimanja i pogrdno nazivalo kraljevima noći. Rizici ovog zanimanja su bili veliki, standardi higijene nisu

¹²³ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 65.

¹²⁴ Ekirch, str. 151.

¹²⁵ Njem. „majstor noći“.

bili baš na visokoj razini, a katkada bi se znalo dogoditi nečišćenje rupa za fekalije u periodu dužeg vremena, nakon kojeg bi uslijedilo čišćenje. Takvi poslovi su predstavljali ogromne rizike za radnike zbog amonijaka i ostalih plinova koji bi se razvili.¹²⁶ Čistači leševa, tijekom epidemija, svoje su poslove obavljali isključivo noću zbog manjeg protoka ljudi i mogućnosti zaraze. U Engleskoj su bili poznati kao *vespillons*,¹²⁷ a u Italiji kao *beccamórti*.¹²⁸ Može se reći kako su uz devijantna ponašanja noći bile rezervirane i za obavljanje težih poslova koji su omogućavali dnevni aparat države i red.

Nešto drugačiju sudbinu imali su robovi, napose robovi u sjevernoj Americi. Pošto su dane provodili na plantažama, noćima su se posvećivali drugim poslovima. Između ostalog, preko noći su sadili različite kulture u svojim vrtovima, čije proizvode bi prodavali nedjeljom ili u zoru prije odlaska na rad. Isto tako, puno puta su se upuštali u lov i ribolov tijekom noći pa se tako spominju lov na rakove na Jamajci¹²⁹ i lov na divlje golubove u Južnoj Karolini¹³⁰ te stoga jedan nadzornik plantaže zapisuje kako je „noć njihov dan”. Sunce je za robove predstavljalo, slično kao kod obrnute priče s Grendelom i Beowulfom, patnju i ropstvo svijeta, dok je zalazak značio olakšanje i početak odmora, ili kao što se ranije navelo, početak privatnog posla koji bi im omogućio nešto bolje životne okolnosti. Nemali broj puta su se robovi upuštali i u krađu proizvoda kako bi ih prodavali, odnosno kako bi „vratili nazad preko noći ono što im je oduzeto preko dana”.¹³¹ Među robovima je također postojala diskriminacija, ovisno o tome jesu li američkog, kreolskog ili afričkog podrijetla. S vremenom su se te razlike smanjile, no u početku, kada je egzistencija bila pod većim upitnikom, bile su postojeće. Što se tiče uličnih bandi, kod robova su postojala također noćna carstva, pa se tako spominju noćna kraljevstva kod robova na Antilima. Imali su uređena društva s monarsima, odjeljenjima i zastavama. Također, na Trinidadu je otkrivena zavjera koju su organizirali takvi noćni kraljevi, svaki sa svojim dvorom i vojskama.¹³²

¹²⁶ Literatura navodi slučaj iz 1753. godine kada su četvorica čistača čistila poveću rupu. Prvi se spustio i odmah pao u nesvijest, drugi je krenuo u spašavanje, a za njime i preostala dvojica. Prvome nije bilo spasa, te je odmah preminuo, dok je drugi preminuo istog dana poslijepodne. Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 167.

¹²⁷ Lat. „grobari“.

¹²⁸ Tal. „nosači mrtvih“.

¹²⁹ Ekirch, *At day's close: Night in times past*, str. 176.

¹³⁰ Ekirch, str. 176.

¹³¹ Ekirch, str. 243.

¹³² Ekirch, str. 252.

6. Zaključak

Iz svega rečenog može se izvući par zaključnih misli. Prvenstveno, percepcija noći imala je različita uporišta u raznim kulturama i narodima. Neka su društva noć shvaćala kao prisustvo lošega, vjerojatno zbog njihovog snažnog praznovjerja. Zanimljivo je kako su u tim istim društvima postojale skupine, npr. pripadnici kleričkih redova, koji su, iako su pripadali istom narodu, zbog svojih uvjerenja shvaćali noć na više drugačijih načina, između ostalog prihvaćajući mistiku noći, njezino postojanje kao još jedan od činova Boga koji je stvorio dan, a dan je predstavljao svu njegovu moć i svetost.

Zbog toga što je noć kod većine pripadnika nižih slojeva, samim time i kod većine stanovništva europskog kontinenta, shvaćana negativno, noću su kretanja ljudi bila ograničena. Poneke grupe ljudi, kao npr. Židovi, bile su potpuno zatvarane u posebna gradska odjeljenja kako ne bi mogle raditi radnje noći, radnje koje aparat države ne može vidjeti, kao što su npr. trgovina na crno ili pošiljka trgovačke robe bez carine. U urbanim sredinama, svi izuzev pripadnika aristokracije, koristili su noći kao svoje najvažnije razdoblja dana. Obitelji bi se okupljale i večerale, diskutirale o svojim događanjima tijekom radnih dana, odgajale djecu pričajući im strašne priče o čudovištima u mraku kako bi ih naučili ih kloniti se mraka, ali isto tako bi pričali i lijepe uspavanke koje su imale zaštitnički ton naspram onoga kome su se pjevale. Tijekom povoljnih uvjeta, npr. mjesečine, ljudska kretanja bi bila povećana, zbog povećanog osjećaja sigurnosti, te su stoga i gradske i urbane sredine iskusile veću noćnu aktivnost širih društvenih slojeva. Nadalje, u razdoblju noći, sluge, sluškinje, šegrti, pomoćnici i pomoćnice su čitali i pisali kako bi se dodatno obrazovali ili podijelili svoje misli preko dnevnika. Ovi dnevnici su bitni jer otkrivaju jako puno o unutarnjem stanju čovjekova duha u takvom tempu života i razdoblju čovjekove povijesti.

Razdoblje noći nije značilo potpuni prekid aktivnosti ljudskog djelovanja. U ruralnim sredinama, tijekom ljeta i početka jeseni, odnosno u vrijeme žetve i ubiranja plodova, agrarni radovi bi se produžili duboko u noć, a katkada uz pomoć mjesečine i njezine dostupnosti radovi bi potrajali cijelu noć, ako je, naravno, mjesečina to dopuštala. Zbog takvih uvjeta rada, odnosno stanja radnog odnosa, tijekom noći su postojale i straže u ruralnim sredinama koje su čuvale posjede, oranice, voćnjake i staje sa životinjama u ovom razdoblju godine. Iz tog razloga je moguće da su zločini, koji su počinjeni u ruralnim sredinama, događali su se gotovo isključivo preko dana. Urbane sredine su imale svoje straže, kako profesionalne u obliku vojnog garnizona, tako i u civilnoj noćnoj straži koja se sastojala od običnih građana

koji su patrolirali ulicama radi osiguravanja reda. Ti stražari su ponekad preko dana radili svoj posao kao i drugi pripadnici građanskog sloja, a preko noći su dodatno zarađivali obavljajući ovaj posao. Stoga su se događale i devijacije u njihovoj službi; posebice se to odnosi na njihovo alkoholiziranje i utonuće u san tijekom službe. Osim toga, bili su skloni potkupljivanju i mitu, pa se stoga njihovo održavanje reda može uzeti s rezervom i manjom efektivnošću.

Osim ovih uobičajenih aktivnosti, noć je pružila utočište i onima koji su se preko dana osjećali potlačeno. To se treba uzeti s rezervom jer je takva potlačenost subjektivno shvaćana kod različitih društvenih skupina. Skitnice, lopovi i odmetnici su noć gledati kao vrijeme kada se mogu posvetiti oportunističkim radnjama i razdoblje svojeg djelovanja. Radnici, vojnici i građani noć su također koristili za zabavu u nekom od objekata namijenjenih za tu svrhu. Razlozi su bili mnogostruki: od nesretnog života do viška novaca, pa sve do puke zabave koju su im takva mjesta pružala.

Studenti, mladi pripadnici aristokracije i adolescenti noć su također aktivno koristili, jer su preko dana bili „diskriminirani“ od strane sistema: studenti su morali još učiti kako bi nešto postali, mladi aristokrati još nisu postali glava obitelji i bili su u sjeni svojeg oca ili nekog drugog starijeg muškog pripadnika obitelji, pa se stoga mogla stvoriti iskompleksiranost. Adolescenti su prolazili kroz faze puberteta i bili uvjereni da su otkrili život. Svi su oni noću radili više nego opasne aktivnosti, zalazeći u najgore kategorije devijantnog ponašanja, što je uključivalo razbojstva, fizičko nasilje, silovanja i ubojstva. Dok je ulicama vladalo bezakonje unutar gostionica, svratišta i pivnica, ljudi su trošili svoje noćne sate ispijajući pivo i vino te prepuštajući se tjelesnim užicima. Takva mjesta su bila mjesta gdje se moglo opustiti ili bolje rečeno bijeg od stvarnosti koja ih je okruživala preko dana, a ona je uključivala državni aparat sa svojim činovnicima, protokolima, zakonima, normama, obvezama itd. Noć ulice je dopustila ljudima slično promiskuitetno ponašanje prenijeti i na ulicu, pa su tako slabije osvijetljene ulice osim razbojstava i pljačke bile poprište i bludnih činova.

Devijantno ponašanje je stvorilo i prve ulične bande, čiji su moć i autoritet preko noći prkosili čak i noćnim stražarima, stvarajući tako prva naselja koja je zakon izbjegavao, omogućujući time stvaranje paradržava, barem nekoliko sati tijekom noći, i djelujući na mikrogeografskoj lokaciji i, naravno, puno manjeg obujma nego prava državna tvorevina. Marginalizirane skupine su tijekom noći doživljavale i diskriminaciju i povoljne prilike. Prostitutke su često bile degradirane na društvenoj ljestvici i loše tretirane, no ponekad su u dogovoru s lokalnim

grubijanama mamili strance u gradovima u mračne ulice da bi ih zatim ubili i opljačkali pripadnici noćnog carstva.

Židovima je izlaz bio zabranjen tijekom noći, no budući da se velik broj njih bavio doktorskim zanimanjem puno puta im je omogućena noćna služba. Jesu li koristili te prilike za zlorabu svoje pozicije nije striktno poznato, no s obzirom na represiju koju su doživljavali od strane europskog društva nije začuđujuće pomisliti da su posegnuli za sličnim metodama kada bi im se pružila prilika.

Afrički robovi na sjevernoameričkom kontinentu su nemali broj puta noć koristili za vrtlarjenje i bavljenje agrikulturnim aktivnostima, posebice se ističući u uzgoju mahunarki, bundevi i kukuruza. Osim toga, bavili su se i noćnim lovom i ribarenjem, što je uključivalo mnoštvo raznih metoda. Sve te proizvode su prodavali na tržnicama u svoje slobodno vrijeme. Nadalje, noć su koristili i za odlazak na zabave u udaljene krajeve; budući da je je afroameričkim robovima druženje u salonima bilo zabranjeno sami su stvarali svoja mjesta noćne zabave, slično pivnicama i gostionicama. Često su i zbog represije vlasnika činili zločine krađe kako bi barem djelomično uzvratili osjećaj potlačenosti. Zbog efektivnog posla i iznimne spretnosti tijekom činova krađe gotovo nikada nisu uhvaćeni u krađama, već su vlasnici mogli samo nagađati tko je počinio krađu. Osim toga, udruživali su se u respektabilne društvene organizacije koje su odgovarale ustrojstvu jedne monarhije – naravno, na puno nižoj razini.

Iz svega rečenog može se zaključiti kako su gotovo sve noćne aktivnosti, koje su se manifestirale u urbanim sredinama, manifestirale i u ruralnim. Zločini su se događali i na selu i na gradu, no razlikovali su se u intenzitetu i vremenu kada su se odvijali. Noćne straže su se pojavljivale isto tako u obje sredine. Nadalje, može se zaključiti kako su se opušitali i zabavljali i niži i viši društveni slojevi. Dok su niži slojevi doživljavali represiju od viših, tako je i njihova zabava bila većeg intenziteta i razudanija, dok su se viši slojevi zbog svoje društvene formalnosti, uštogljenosti i unaprijed dogovorenih brakova najviše tijekom svojih ivenata maskerada, emocionalno te zatim fizički povezivali s ljudima koji su im odgovarali – naravno, pod maskama. Marginalizirane skupine doživljavale su represiju, no nisu ostajale dužne svojim opresorima.

Adolescenti, mladi aristokrati i studenti noć su doživljavali kao svoju domenu, što i jest bila, te stoga nije začuđujuće kako su pojavom ulične rasvjete krajem 18. stoljeća diljem srednje, zapadne, sjeverne i istočne Europe oni bili prvi koji su prosvjedovali protiv ulične rasvjete i

razbijali uličnu rasvjetu, te dolazili u sukob s predstavnicima zakona. Ovakav tempo života, kada se noć koristi kao vrijeme privatne monetarne zarade ili kao vrijeme opuštanja, ili se pak koristi kao period bavljenja hobijima kao što su čitanje, pisanje, studiranje, barem je kod radničkih, odnosno nižih slojeva omogućilo bifazično ili segmentirano spavanje. Ono je omogućilo odmor nakon glavnine obavljenog posla kod aristokrata ili buržuja, te resetiranje za početak noćurnalnog posla koji je uključivao jednu od gore spomenutih radnji. Važno je za spomenuti kako su ovi noćurnalni poslovi bili isključivi period kada bi se moglo nešto dodatno zaraditi i napredovati u društvenoj hijerarhiji. Nakon obavljenog noćurnalnog posla ljudi su konačno mogli utonuti u drugi san, nakon kojeg bi slijedio novi radni dan.

Zaključno, teze s početka rada odnosno uvoda, koje govore o prekidu ljudskih aktivnosti tijekom noći i pojavljivanju samo izoliranih noćnih aktivnosti nevezanih uz neka određena pravila su se ispostavile krivima. Ne samo da je ljudska aktivnost nastavljena tijekom noći već su se neke aktivnosti ostavljale samo za taj period. Napose, napredovanje na društvenoj ljestvici moguć je bio, ukoliko pojedinac nije aristokrat, samo dodatnim zalaganjem tijekom noći, bio to dodatni rad u obrtu ili dodatni angažman u obrazovanju, trgovini, ljudskim poznanstvima itd. Čak su i neke poneke radnje isključivo ostavljane za razdoblje noći, stoga se engleski naziv za rakiju *moonshine* prevodi kao „svjetlost mjeseca“ aludirajući period tijekom kojeg se obavljala trgovina ovim proizvodom. Drugim riječima, trgovina rakijom ili visokopostotnim alkoholom je bila rezervirana, barem u jednom dijelu ljudske povijesti, isključivo za noći ispunjene mjesečinom. Mrak tj. noć je ovdje imala dvostruku ulogu. Noć kao razdoblje kada se prekida razdoblje svjetovne vlasti je išlo u korist krijumčarima a mjesečina tijekom noći je olakšavala navigaciju i eventualne opasnosti na putu. Osim na ove ekonomske i socijalne faktore, teza se odnosila također i na kulturni život. Iz rada se saznaje kako ni on nije prestajao dolaskom mraka. Dapače, noć je ostala rezervirana za zabavu i za niže i za više slojeve, svaki s pripadajućim načinom zabave. Viši slojevi su imali profinjeniji ukus, praćen bogatim ambijentom i protokolom dok su niži slojevi bili prepušteni manje privlačnijim mjestima, ponekad u obiteljskoj atmosferi, ponekad u atmosferi javne kuće.

7. Popis literature

7.1. Knjige

Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

Burke, Peter, *What is cultural history?*, Cambridge, Polity, 2008.

Donne, John, *Poems of John Donne*, vol. I. , London, E.K. Chambers, ed. London: Lawrence & Bullen, 1896.

Edwards, Nina, *Darkness: A cultural history*, London, Reaktion Books, 2018.

A. Ekirch, Roger, *At Day's Close: Night in Times Past*, London, W.W: Norton & Company, 2006.

Engel, Pál, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary*, London-New York Bloomsburry Publishing, 2001.

Kosflosky, Craig, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University press, 2011.

7.2. Prilozi u periodici (časopisi, godišnjaci)

Predrag, Krstić, „Povijest versus historizam: slučaj prosvjetiteljstva“, *Filozofska istraživanja* 34, br. 4., Zagreb, 2014., 619.-632.

Nikolina, Sarić, Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti, *Pro tempore: časopis studenata povijesti*, 6, 2009., 18.-23.

Schwerhoff, Gerd, Criminalized violence and the process of civilization : a reappraisal, *Crime, Histoire & Sociétés* 6, br.2., 2002., str. 103.-126.

Wehr, Thomas, „In short photoperiods, human sleep is biphasic“, *European journal of sleep research* 1, 1992., 103.-107.